

פתיחות ורפורמה בבית הרמב"ם פרופ' מנחם בן ששון

שיעור 1: משפחות נוכח השמד

פירוש הרמב"ם לראש השנה, כתב יד פאריס, הספרייה הלאומית 366, דפים 338 - 339

פירוש מסכת ראש השנה, חבור הרב המובהק מרנא ורבנא נר ישראל רבינו משה בן כבוד הרב הדיין אבן מימון מרמון ספרד. הועתק הספר במדינת הים העתיקה הנעלה ר' שמואל ב"ר אברהם שקיי"ל בעכו מכתיבת הרב רבינו משה מאור הגולה ז"ל. וגם זה מצא בסוף הספר מכתיבת הרב ומלשונו.

בליל אחד בשבת, בארבע ימים לירח אייר, נכנסתי לים. וביום שבת עשירי לאייר, שנת ארבעת אלפים ותשע מאות וחמשה ועשרים ליצירה, עמד עלינו נחשול שבים לטבעינו והיה זעף גדול בים. ונדרתי עלי ששני הימים האלה אצום בהן ואתענה בהם תענית צבור שלם אני ואנשי ביתי וכל הנלוים עלי. ואצוה על בני להעשות כן עד סוף הדורות שיצאו מאותם, ויתנו צדקה כפי כחם. ומנדרי שאהא אני יושב לבדי בעשירי באייר לא אראה אדם אלא מתפלל וקורא כל היום ביני לבין עצמי, וכשם שלא מצאתי בים באותו היום אלא הקב"ה כך לא אראה אדם ולא אשב עמו אלא אם כן נאנסתי. וליל אחד בשבת, שלשת ימים לירח סיון, יצאתי מן הים בשלום ובאנו לעכו ונצלת מן השמד והגענו לארץ ישראל. ויום זה נדרתי שיהא יום ששון ושמחה ומתנות לאביונים, אני וביתי, עד סוף כל הדורות. וביום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשון שנת ששה ועשרים ליצירה, יצאנו מעכו לעלות לירושלם תחת סכנה, ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו, ביום חמישי, ששה ימים לירח מרחשון. ובאחד בשבת, תשעה בחדש, יצאתי מירושלם לחברון לנשק קברי אבותי במערה, ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי. שבח לאל על הכל. ושני הימים האלו, שהם ששי ותשיעי במרחשון, נדרתי שיהיו לי כמו יום טוב ותפלה ושמחה ביי ואכילה ושתייה. אלהים יעזרני על הכל ויקים לי את נדרי ליי אשלם' אמן. וכשם שזכיתי להתפלל בה בחורבנה כך אראה אני וכל ישראל בנחמתה מהרה אמן. בליל

חמישי ויום שלישי בשנים עשר בסיון ראה השם בעניי ובא אחי בשלום ועשיתי זה היום צדקה ותענית. עד כאן העתיק מכתיבת אצבע איש האלהים רבינו משה ז"ל. וזה העתיק מכתיבת אדוננו הנגיד רבינו דוד נין רבינו משה ז"ל.

רבינו משה נולד לאביו רבינו מימון ז"ל בחודש ניסן יום ארבעה עשר שנת אתמ"ו לשטרות, והיא ליצירה ארבעת אלפים ושמונה מאות ותשעים ושלוש, ונולד בקורטובא. ונפטר מן העולם הזה וזכה לחיי העולם הבא בשנת אתק"ו לשטרות בליל שני בשבת יום עשרים לחודש טבת. ואבא מרי בנו נולד לאביו בחודש סיון, ונפטר בליל שני בשבת שהוא יום שמנה עשרה לחדש כסלו והיא שנת שמטה. ימיו ושנותיו אחת וחמשים שנה ומחצה. ואני דוד נולדתי במצרים בליל רביעי בשבת בשלש שעות מתחלת הלילה לחדש טבת שנת אתקל"ד לשטרות.

חתימת הרמב"ם לפירוש המשנה

כבר השלמנו החיבור הזה, כפי מה שהבטחנו, ואני אשאלהו יתברך ואתחנן אליו שיצילנו מן השגיאיות. ומי שימצא בו טעות, או נתבאר לו בפירוש הלכה מן ההלכות פירוש טוב מאשר פירשתיו, יעורר על זה וינצל אותו בהתנצלות, כי מה שהשתדלתי בו אינו מעט, ולא זמנו קרוב אצל מי שיש לו פרעון ושכר טוב.

וכל שכן בהתעסקות מחשבתו בכל עת באנחות הזמן, ובמה שגזר האלהים עלינו מן הגלות והנדוד בארצות, מקצה השמים ועד קצה השמים, ואולי שכר זה כבר בא, גלות מכפרת עוון.

יודע יתברך כי מהן הלכות תליתי פירושם במסעות הדרך, ומהם עניינים כתבתים ואני עליתי בספינות בים המלח, ודי בזה עניין לבאר, ולהיותי מעיין בחכמות אחרים.

אמנם פשטתי זה העניין לביאור ההתנצלות, למי שירצה לכתוב לתופש שיתפוש, ואינו ראוי לגנותו בתפישתו, אבל מושכר מן האלהים על זה, אהוב הוא אצלי לפי שהוא מלאכת ה'.

ומה שסיפרתי מענייני הזמן חיבור הפירוש הזה, הוא אשר חייב העכבה בו זמן ארוך.

אני משה ברבי מימון הדיין,

ברבי יוסף החכם,

ברבי יצחק הדיין,

ברבי יוסף הדיין,

ברבי עובדיהו הדיין,
ברבי שלמה הרב,
ברבי עובדיהו הדיין,
זכר קדושים לברכה,
התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה,
והשלמתיו במצרים ואני בן שלשים שנה,
שהוא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות.
ברוך הנותן ליעף כח, ולאין אונים עצמה ירבה.

שלמה דב גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח: מבחר מחקרים (מכון בן צבי,
תשמ"ג), עמ' 45

הלה (השליט) אמר לו (למצ'מון בן דויד הנגיד) קבל את האסלאם או תגרום למות אחיך. מצ'מון בכה בכייה גדולה, אך לא מצא מפלט חוץ מקבלת האסלאם. עוד קודם שהגיע אל עדן "פשעו" מי שהיו עמו בהרים, כגון "המנוסה" וכל מי שבהר, ולא נותרו אלא יהודי עדן. השיך מצ'מון קיבל את האסלאם ביום ד' ראש חודש ד'ו אלקעדה.

שלושה ימים אחר כך, ביום ששי, צלצל הפעמון לאמור: קהל היהודים כולכם מי שמאחר מלעלות אל העלייה (שעל גבי בית המלכות) אחרי הצהרים ייהרג. ולא נשאר יהודי שלא עלה אל הארמון, כי הח'ליפה ציווה שכל מי שיאחר מלקבל את האסלאם ייהרג על כן פשעו כולם. יראי ה' אחדים שבו אחר כך מן האסלאם אך ראשם הותו.

גרשון דוד כהן, אברהם בן דוד הלוי, ספר הקבלה (החברה היהודית להוצאת ספרים אשר
באמריקה, 1967)

...ואחר פטירת רב יוסף הלוי ז"ל היו שני חירום וגזרות ושמדות על ישראל ויצאו בגלות ממקומותם. 'אשר למות ואשר לחרב ואשר לרעב לרעב' ואשר לשבי לשבי ועוד מוסף על נבואת ירמיה ואשר לצאת מן הכלל יצא מפני חרב אבן תמורת שיצא לעולם בשנת תתע"ב שגזר להוציא את ישראל מן הכלל ואמרו לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד וכן לא השאיר להם בכל מלכותו שם ושאר במדינת צלא מקצה העולם עד מדינת אלמהדיה. ומפני כן לא יכלו בניו של רב יוסף להושיב ישיבות אלא גלו בראש גולים למדינת טליטלה והיו משתדלים להעמיד תלמידים כפי יכלתם והב"ה הסכים על ידם והם סוף חכמי התלמוד בזה הזמן.

חיים זאב הירשברג, "על גזירות המייחדים וסחר הודו: מכתב משנת 1148", בתוך: ספר-יובל ליצחק בער, במלאת לו שבעים שנה (החברה ההיסטורית הישראלית, תשכ"א), עמ' 134-153

...מכתבי אליך, אבי היקר עלי... אכן מה שרצית לשמוע על הידיעות מהמגרב, אשר כל שומעיה תצילנה אוזניו. הגיעו יחידים וקבוצות, גם יהודים, מאלה שהיו נוכחים במערכה וסיפרו כי... עבד אלמומין יצא נגד האמיר... צר עליו, הרג את חייליו, הרג את האמיר... וצלב את גופתו. לאחר מכן הוא כבש את תלמסאן והרג את כל אשר בתוכה, מלבד אלה שפשעו (התאסלמו). וכשהגיעה הידיעה על זאת לאנשי סג'למאסה שלחו אל עבד אלמומין והסגירו לו את העיר, ולאחר שנכנס אל העיר אסף את היהודים והציע להם את הפשעות (התאסלמות), לאחר שידולים שנמשכו שבעה חודשים, והם ישבו כל אותו הזמן בתענית ובתפילה. ולאחר מכן בא אחד המפקדים ודרש מהם את הפשעות והם סירבו לזאת, אז נהרגו מהם על ייחוד השם מאה וחמישים יהודים... הנותרים פשעו. והיה ראשון הפושעים יוסף בן עמראן, דיין סג'למאסה... וקהילות המגרב בעוונות כולן נוהגות לפי הצו, ולא נותר אחד שהמשיך להיות בשם יהודי. נהרג מי שנהרג ופשע מי שפשע...

בתוך: יצחק שילת (מתרגם ומהדיר), איגרות הרמב"ם (מעליות, תשמ"ו) עמ' רכה-רל

מאחר שנפרדנו בחדשים מעטים מת אבא מרי... גם ארעו לי צרות רבות גלויות בארץ מצרים מחליים והפסד ממון, ועמידת מוסרים עלי להרגני, והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי מיום היותי ועד היום הזה, והיא פטירת הצדיק זצ"ל (אחי ר' דוד) שטבע בים הדו, ובידו ממון רב לי ולו ולאחרים...

הפרק השישי ב'טב אלנפוס' לרב יוסף אבן עקנין, בתוך: לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל לכבוד ר"י קאפח (אפיקים, תשנ"ה), עמ' 311, 337-339

כי כל הצרות שנתייסרנו בהן אמנם הן בדין ועל פי המגיע לנו, והיו צריכות להיות כפולות ומוכפלות על פי מה שהרבינו בחלול השם שעונשו גדול, שראוי להיענש בו המזיד והשוגג, כאשר נדרשו מאתנו הפשעות והיציאה מן הכלל, והיינו חייבים שנהרג ואל נעבור. זאת משום שהדין מחייב, אם אנסנו אנס על מצוה מן המצוות שנעבור עליה, לראות אם היתה כוונתו לתועלת עצמו... הרי מותר לנו לעשות את העבירות האלה; אבל אם לא היתה מטרתו אלא להוציאנו מן הכלל ולא לתועלת עצמו, הרי חובה עלינו שנהרג ולא נעבור ונמות ולא נקבל ממנו דבר כלשהו. זה אם היה הדבר בפומבי ובפרהסיא, והוא שיהיה במעמד עשרה מישראל; אבל אם היה בינו ובין עצמו, שקוראים לזה בצינעה, הרי יעשה מה שציווה עליו ולא יהרג... זה כולו אם היה שלא בשעת השמד, אבל בשעת השמד אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור...

ושמד זה של ישמעאל, באיזה אופן שיהיה, בין בפרהסיה בין בצינעה, מאחר שכוונתם לבטל דת ישראל ואפילו בדבר הקל ביותר מן הדברים – יהרג ואל יעבור... אבל עבודה זרה וגלוי עריות ושפיכות דמים, שלושה אלו באיזה אופן שיהיה, בין להעבירו להנאת עצמו בין בפרהסיה בין בצינעה – יהרג ואל יעבור. ולפי שהמכוון מאתנו במלכות זו להוציאנו מן הכלל, הרי שחובה עלינו שנהרג ואל נעבור, דוגמת מעשה עשרה הרוגי מלכות ר' עקיבה וחביריו, והרוגי מלכות בפאס וסג'למאסה ודרעה עליהם השלום. ולפי שנותרנו אנחנו, ועברנו ולא נהרגנו וחסנו על עצמנו... הרי נעשינו מחללי את השם בפרהסיה, באונס ולא ברצון.

ר' יוסף בן יהודה בן יעקב אבן עקנין, התגלות הסודות והופעת המאורות: פירוש שיר השירים (מקיצי נרדמים, תשכ"ד), עמ' 339

'צפנתי לך' – רמז לדורות השמד, שאנו מקיימים מצוות התורה כשחרב מונחת על צוארנו, ועל אחת כמה וכמה שמדנו זה, המקום יבטלו, ובכל זאת אנו כידוע עוסקים בלימוד התורה. וראיה חותכת לדברינו – הופעת החכם הגדול רבינו משה בר כבוד ר' מימון בפאס, ואין שני לו בגדלו בתורה, וחבוריו מעידים על ידיעותיו: פרוש המשנה ומשנה תורה וספר המצות ומורה הנבוכים, 'והילדים האלה ארבעתן נתן וכו' (דניאל א, יז), מלבד מקומו הראשון במקצעות המדעים. ואילו לא היה ראוי להזכר אלא הוא בשמד הזה – דיינו.

עבד אלו אחד אבן עלי אלמראפשי, בתוך: בן-ציון דינור, תולדות ישראל בגולה, כרך ב, ספר ראשון (דביר, תשכ"ה), עמ' 330

בסוף ימי אבו יוסף (הח'ליפה המווחדי השלישי אבו יוסף יעקוב אלמנצור, 1184–1199) ציווה שיובדלו היהודים אשר במגרב בלבוש שייחד אותם מזולתם: בגדים כחולים, שרוולים רחבים במידה מוגזמת המגיעים קרוב אל רגליהם, ובמקום מצנפות – "כְּלוֹת־אֵת" שצורתן מכוערת ביותר, כעין מרדעות המגיעות מתחת לאוזניהם. לבוש זה פשט בקרב כל יהודי המגרב ולא פסקו מכך ביתר ימיו ובתחילת ימי בנו אבו עבדאללה... מה שגרם לאבו יוסף לפעול להבדלתם בלבוש זה ולהפלות אותם בו הוא הספק שקינן בקרבו ביחס להתאסלמותם. הוא היה אומר: אילו היה ברי לי דבר התאסלמותם – הייתי מניחם להתערב בקרב המוסלמים בנישואיהם ובשאר ענייניהם, ואילו היה ברי לי דבר כפירתם – הייתי הורג את אנשיהם ושובה את טפם ונשיהם ומחרים את רכושם למוסלמים, אלא שאני מהסס בעניינם. לא נכרתה אצלנו ברית חסות ליהודי ולא לנוצרי מאז אירע דבר המלחמה, ואין בכל ארצות המוסלמים במגרב כנסייה או בית כנסת, אלא היהודים אצלנו מראים עצמם מוסלמים ומתפללים במסגדים ומלמדים את ילדיהם את הקוראן, נוהגים בדרך דתנו ומסורתנו. והאל יודע את הצפון בלבם והנסתר בבתיהם...

שיעור 2: תפילה בבית הרמב"ם

מיימון בן יוסף הדיין, אגרת הנחמה (מוסד הרב קוק, תשס"ח), עמ' ז-ח, יד-טו, כב-כז

בשם אל עולם איגרת ממורינו ורבינך מיימון בר מורינו ורבינו יהוסף זצ"ל חברה בעיר פאס שנת אתע"א לשטרות ושלחה לאחד מאחיו שתהיה לו לעידוד ולמשיבת נפש לנפשות הנואשות המיואשות בצער הגלות והנעצבות על ריחוק הקיצין ואורך הציפיה שלא כראוי וכיאות לבחירה ועל הגזירות וההריגות על קידוש ה' ועל קיום מצוותיו שתוכפות ושמתחדשות יום ולילה על אף רבוי הצרות מתוך תקוה לפרעון שטרו וקיום התחייבויותיו וצפיה לקיום הגבהתו יתעלה המבטיח ודבריו מתקיימים ומתאמתים כאומרו יתעלה על עצמי (ישעיה מה, כג) בי נשבעתי יצא מפי צדקה דבר ולא ישוב כי לי תכרע כל ברך תשבע כל לשון.

...ואל יבהילנו יתרון מצב האומות ואורך ימיהן ורוב מספרם ועלילותיהם ומזימותיהם כי אנו בד' בוטחים ובהבטחותיו מאמינים וחרף מושלם בנו וחוזק ידם עלינו והשתעבדם ורדותם בנו ואף כי תוכפות הצרות והרעותו עלינו לילה ויום, ביום נירא מן ההריגה ומן המזימות אשר חושבים עלינו בחלוף השעות ונקוה כי ייטיב מצבנו כאמש בשכבנו בשלום ובחצי היום נאמר הלואי וננוח היום מהם כיום אתמול שלא יאונה לנו רע ולילה נאמר מי יודע איזו רעה תבוא בזה הלילה לו יחי הלילה הזה כמח היום שעבר והוא אשר הזהירנו נביאנו (דברים כה, מז) בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר. אף על פי כן עלינו להשיב אל לבבנו הבטחתו ותקותנו ואז ינוחו הנפשות הדואבות ויסור פחדן כי אך מנוחה ומרפא יתכנו אחר כל אלו הצרות ואך רווח אחר זו הפורענות...

ולגודל מעלות ענין התפלה תקנו לנו הראשונים ז"ל והם שלשת הנביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי ע"ה ועמהם מאה ועשרים זקנים מזקני ההכמה, תפילה ששונים בה החכם ועם הארץ. ואין רשאי החכם להוסיף עליה ולא עם הארץ לגרוע ממנה, והיא תפילת שמונה עשרה אלא שבמקום בטחון היא חובה ואילו במקום סכנה תיקנו לנו גם תפלה קצרה לבלתי השאר האדם בלא תפלה כל עיקר...

וזו נוסחתה לרבותינו ז"ל, אומר אחרי אתה קדוש הביננו ד' אלקינו לדעת דרכיך ומול את לבבינו ליראתך לסלוח היה לנו להיות גאולים רחקנו ממכאוב ודשננו בנאות ארצך ונפוצים מארבע תקבץ והתועים מדעתך ישפטו ועל הרשעים תניף ידיך וישמחו צדיקים בבנין עירך ובתיקון היכלך ובצמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך ותשמע תפלתנו ברוך שומע תפילה...

ואין אצל ד' דבר נכבד מן התפילה ואם כוונתו זכה ולבו טהור ומאמין בד' ובנביאו תהיה אמונתו שלימה ודעתו מתוקנת וימצא חן בעיני ד' וישמרהו מן הפורענויות ייתן לו רחמים ויטיבהו באחריתו ויצילהו מדינה של גיהנום ויזכהו לתחיית המתים וייתן לו שכר ויראהו בנעימות המובטחות ואפי' אינו בעל מקרא או תלמיד חכם. אבל החכמים הלומדים את התורה ועמלים בהבנת עניניה להם יהיו מעלות יתירות ושכר כל המרבה ירבה שכרו.

רשב"ץ, שו"ת התשב"ץ, סימן ס"ג; ריב"ש תשובה י"א

אמר משה בן הרב הדיין מימון הספרדי זצ"ל:

שאול שאל איש מאנשי דורנו לאיש מאנשי החכמה לפי דבריו ממי שלא קרה עליהם ממה שקרה על רוב קהלות ישראל מזה השמד המקום יבטלהו על ענין השמד הזה אשר יכריחוהו בו להודות לאותו איש בשליחות ושהוא נביא אמת האם יודה האדם בזה בשביל שלא ימות ויטמעו בניו ובנותיו בגוים או אם ימות ולא יעיד לו העדות ההוא אחר שהוא מחויב בתורת משה רע"ה ועדות ההוא ג"כ מביאה לעזוב המצות כולן...

ומזה שהוא אומר שמי שהודה לו בשליחות כבר כפר בה' אלהי ישראל... וכאשר הבטנו דבריו עוד מעט מצאנוהו אומר דבר זה לשונו שמי שאומר הדבר ההוא אפי' קיים התורה כולה בסתר ובגלוי הרי זה גוי אם כן אין אצל זה זך בשכל הפרש בשום פנים בין מי שאינו משמר שבתו מפני החרב ובין מי שאינו משמרו ברצונו.

אחר כן מצאנוהו אומר כי כשיכנס אחד מהאנוסים בבית תפלתם והתפלל שם אפילו אינו אומר שום דבר ואח"כ יכנס בביתו ויתפלל תפלתו שהתפלה פשע הוא מוסיף בה ועבירה היא בידו... ומצאנוהו כמו כן אומר שמי שיודה לאותו איש שהוא נביא אע"פ שהוא אנוס הרי הוא רשע ופסול מפסולי עדות דאורייתא... ומצאנוהו בתכלית דבריו אומר שהמינים והערלים יאמינו כמו כן שהם ימותו ולא יודו לו בשליחות... ולא היה ראוי לנו לתפוש עליו לולא שהוא כתב דברים לא היה ראוי לנו להתרשל ממנו ולהחריש לו והוא אמרו שמי שהתפלל מאנשי השמד אין לו שכר בתפלה ההיא ועבירה היא בידו...

וכאשר ראיתי הדבר הזה המפליא אשר הוא חולי העינים שמתי ידי לקבץ סמים ובשמים ראש מספרי הקדמונים אעשה מהם מרקחת קילורית מועיל למחלה ההיא וארפאה בו בעזרת השם וראיתי לחלק דברי בזה הענין לחמשה מינים המין הראשון בחלוקת המצוות בעת האונס המין השני בגבול חלול השם ועונשו המין השלישי במדרגת הנהרגים על קדוש השם והאנוסים באונס השמד המין הרביעי בענין הזה מכללות השמדות ומה ראוי לאדם לעשות בו המין החמישי בספור איך יאות לאדם שישמור בזה השמד המקום יבטלהו אמן.

...והמין הרביעי ממנין זה השמד בין השמדות ומה שראוי לאדם שיעשה בו דע שכל השמדות שהיו בזמן החכמים היו מצווים בה לעבור על המצות והיה בהם עשיית מעשה כמו שאמרו בתלמוד שלא יתעסקו בתורה ולא ימולו את בניהם או שיבעלו נשיהן נדות ואולם זה השמד לא יתחייבו עשיית מעשה זולת הדבור בלבד ואם ירצה אדם לקיים תרי"ג מצוות בסתר יקיים ואין אשם לו אלא אם הקרה עצמו בלא אונס שיחלל שבת והוא אינו בכך אנוס כי זה האונס אינו מחייב לשום אדם מעשה אלא הדבור בלבד וכבר נתאמת אצלם שאין אנחנו מאמינים באותו הדבור ואינו בפי האומרו רק להנצל מן

המלך כדי להפיס דעתו בדבורים מן הדבור וכל מי שנהרג כדי שלא יודה בשליחות אותו האיש לא יאמר עליו אלא שעשה הישר והטוב ויש לו שכר גדול לפני השם ומעלתו במעלה עליונה כי הוא מסר עצמו לקדושת השם ית' ויתעלה אבל מי שבא לישאל אותנו אם יהרג או יודה אומרין לו שיודה ולא יהרג אבל לא יעמוד במלכות אותו המלך אלא ישב בביתו עד שיצא אם הוא צריך ומעשה ידיו יעשה בסתר כי מעולם לא נשמע כמו זה השמד הנפלא שאין כופין בו כי אם על הדבור בלבד... ולא יאמר מה שעברתי עליו יותר גדול מזה שאני נזהר ממנו אלא יזהר מכל מה שהוא יכול...

השם יתברך נפרע מבני אדם על החמורות ועל הקלות ונותן שכר על כל דבר שעושים על כן צריך האדם לידע שכל עבירה שיעשה נפרעין ממנו עליה וכל מצוה שיעשה מקבל עליה שכר ואין הדבר כמו שחשב.

והעצה שאני יועץ לנפשי והדעת שאני רוצה בה לי ולאהובי ולכל מבקש ממני עצה שיצא מאלה המקומות וילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו ולקיים תורתו בלא אונס ולא יפחד ויעזוב ביתו ובניו וכל אשר לו כי דת ה' שהנחיל אותנו גדולה וחיובה קודם לכל המקרים הבזוים בעיני המשכילים שהם אינם עומדים ויראת ה' היא שעומדת...

החמישי אפרש בו איך ראוי לאדם לראות את עצמו באלה ימי השמד חייב הוא כל מי שאינו יכול לצאת מפני משאלות לבו וסבות הכנת הימים ועמד באותן המקומות שיראה נפשו מחלל שם שמים לא ברצון ממש אבל קרוב הוא להיות ברצון ושהוא נזוף מלפני המקום נענש על רוע מעשיו ועם זה יהיה בדעתו אם עשה מצוה מן המצוות שהקב"ה מכפיל שכרו עליהם שהוא לא עשה אלא לשמים בלבד ואינו מבקשו כדי להתגדל ושיראה שהוא עושה מצוה ואינו דומה שכר מי שעושה מצוה בלא פחד לשכר מי שעושה אותה והוא יודע שאם יודע בו יאבד נפשו וכל אשר לו ועל דמיון זה הזמן אמר השם (דברים ד, כט) כי תדרשנו בכל לבבך ובכל נפשך ואעפ"כ לא יפנה אדם ממחשבתו עד שהוא יוצא מאותן הגלילות שקצף עליהם השם וישתדל בכל יכלתו.

וג"כ אינו ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם אלא מקרבה ומזרזם לעשיית המצוות וכבר פירשו רז"ל שהפושע אם פשע ברצונו כשיבא לבית הכנסת להתפלל מקבלין אותו ואין נוהגין בו מנהג בזיון.

רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ה

וכל הדברים האלו, שלא בשעת השמד, אבל בשעת השמד, והוא כשיעמוד מלך רשע כנבוכדנאצר וחבריו ויגזור שמד על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות--ייהרג ואל יעבור, אפילו על אחת משאר מצוות, בין נאנס בתוך עשרה, בין נאנס בינו לבין גויים.

רמב"ם, איגרת תימן

...אבל אמתת העת על בוריה אינה מודעת אבל יש אצלנו קבלה גדולה ונפלאה קבלתי אותה מאבי שקבל מאביו ומאבי אביו והוא קבל הדבר וכן הדבר עד תחלת הגלות של ירושלים... ולפי ההקש הזה והפירוש הזה תחזור הנבואה לישראל בשנת ארבעת אלפים תשע מאות שבעים ושש ליצירה ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת משיח שנאמר (יואל ג, א) "ונבאו בניכם ובנותיכם". זהו יותר אמתי מכל חשבון שנאמר בשום קץ וזה שאמרנו שהוא אמתי אחר שהוזהרנו עליו ומנעונו תכלית המניעה לגלותו שלא יהיה בעיני העם ברחוק וכבר הודעתך אותו וברוך היודע.

תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם (מקצי נרדמים, תרצ"ח), סימנים פב-צד

בשם ה' אל עולם נוסח תשובות לשאלות שבאו מארץ תימן לפני אדוננו הנגיד מרנו ורבנו אברהם הרב הגדול הנגיד הקד' יחיד הדור ופלאו ממזרח שמש עד מבואו מנוחתו כבוד, 'תען לשוני אמרתך כי כל מצותיך צדק' (תהלים קיט, קעב) כי עד צדק ישוב משפט ואחריו כל שרי לב' (תהלים צד, טו) באו אלינו שאילות מחברינו היושבים בארץ תימן יברכם צורם ויאדרם יוצרם ויפאר חכמתם ויגביה מעלתם בעינינו שיבוא באורם כפי מה שהגיעה אליו ידיעתנו והשיגתה הבנתנו. ואשר נאמר לפני שנתחיל להשיב על עקרי שאלותיהם ש"צ הוא שהעוסקים במחקר בשאלות ההלכה ובעיון בעיני הדת צריך שתהיה כונת כל אחד מהם להגיע אל האמת ולחזור מהפכה ולא נצחון הסברה שבאה להם והדעה שעלתה במחשבתם.

ה ש א ל ה ש ל ש ע ש ר ה ענין קץ שהביאו אבא מארי זצ"ל. התשובה בזה היא שהוא ז"ל אמר מה שהיה אצלו באגרתו לתימן הנמצאת אצלכם, וכבר אמר בענין זה באגרת ההיא די הצורך, ואנו לא נביא בענין זה אלא מה שכתוב בתורה והוא שהדבר תלוי בתשובה כמו שנאמר 'ושבת עד ה' אלהיך' וכו' 'ושב ה' אלהיך את שבותך' וכו' (דברים ל, ב) ואת האל ית' נשאל שיקל את סבות הדבר הזה ויסיר את המניעות, כמו שהבטיח 'והסירותי את לב האבן מבשרכם' וכו' (יחזקאל לו, כו). סוף התשובות התימניות שלש עשרה התשובות האלה העתקו מכתב ידו היקר והושוו אליו בדקדוק.

**ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין, כרך שני
חלק ב' (אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט), עמ' 183-186**

שמא תחשוב... כי אין המון העם יכול לעמוד במטלות האלה, ויחידי הסגולה, החסידים, יכולים לעשותן או יותר מהן, ביחידות בינם לבין עצמם... ואשר להכרח בחובות האלה, שמומלץ עליהן, הנה אין הכרח גדול מהן, והן עת לעשות לה' הפרו תורתך (תהילים קיט, קכו)... ואשר לטענה שאין המון העם יכול לעמוד במטלה הזאת, אין הדברים נכונים. הם קיבלו על עצמם או הטילו עליהם מנהיגיהם מטלות בלתי הכרחיות, שיש בהן פי שניים הטורח שיש בחובות האלה... אין הכוונה בזה לתקן את עבודת השם של חסידי ישראל אלא לתקן לכולם, כדברי האל יתעלה 'הקהל לי את העם ואשמיעם את דברי אשר ילמדון ליראה אותי כל הימים אשר הם חיים על האדמה ואת בניהם ילמדון' (דברים ד, י). וכל מה שהמלצנו עליו הוא יראת ה' ממש ומביא לידיה (לידי יראת ה') למען שמו. ואין ראוי לצמצמה ליחידי סגולה אלא לייעדה לציבור הרחב.

שיעור 3: צדקה ותיקון עולם

תשובות הרמב"ם כרך א-ד (מקיצי נרדמים, תשכ"א), שו"ת א-ג, סימן רע

התקנה אשר כתבו אנשי אלמחל"ה... כאשר נתמנה אבו זכרי בזמן הזה ופשט ידו על בני תורה ותבע מהם סכום קבוע שישלמו לו... כל ממונה, שיבוא מטעם הראש הנזכר לאלמחל"ה, לא נקבל רשות שלו (על עניין הרשות עי' פ"ן סי' קי"א) ולא נצטרף עמו בעשרה ולא נתן לו דבר ממסי הרשות ולא נציית לפקודתו. וכל חפצנו בדבר זה הוא שכר מן השמים בשאיפתנו לרדוף שלום וליצא ממחלוקת... המותר לקהל לעבור על זאת התקנה ולפרוק חיוביה, על ידי שייכנסו תחת רשות ממונה, שיבוא מטעם הראש אבו זכרי, זולתי פרחיה? והעדים, שהיו במעמד, בשעה שהעתיקו זאת התקנה מלה במלה, הם יהושע בר איוב נ"ע ומשה הכהן בר ברכות הכהן נ"ע.

וזו העתקת התשובה (שנכתבה) בכתב ידו של רבנו משה. כל פרט, שכוללת זאת התקנה, מחייב לכל מי שחתם עליה או שנקראה בפניו או ששמע (אותה) וקבל (על עצמו) פרטיה. וכל העובר על פרט מפרטיה ממי שכתב וקבל (עליו), שלא בהסח הדעת, הרי הוא מפר שבועה ונשבע על שקר ופסול לעדות (עיין הל' עדות פ"י ה"ב, שו"ת מהרי"ק סי' קכ"ו, א"ך) ולא ינקה מדינה שלגהנם, כדין כל עובר על שבועת בטוי בזדון. ואם עובר הוא בעדים והתראה, לוקה, הואיל וקבל השבועה עליו בשם ואלה. וכתב משה...

רמב"ם, בתוך: מרדכי עקיבא פרידמן, הרמב"ם וגניזת קהיר (האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"ד), עמ' 158-159

וכאשר תיקרא באוזניכם, אתם אחינו, השתדלו בדבר השתדלות של אנשים כמותכם ותזכו בשכר הגדול הזה ותעשו בו כמו שעשינו אנחנו, כל הדיינים והזקנים ותלמידי חכמים, כולנו הולכים יומם ולילה ומזרזים את הבריות בבתי הכנסת ובשווקים ומחזירים על פתחי הבתים כדי להשיג כספים לצורך הגדול הזה לאחר שנתנו אנחנו כפי השגת ידנו. כזאת תעשו אתם חסד עמהם כפי נדיבותכם וחסדכם וחפצכם לזכות בזכות הידועים והמקובלים. וכל מה שתשיגו למענם בחסדי ה' יתעלה ובחסדכם תכתבו אלינו את רישום הסכום שלו ותתאמצו לגבותו מהרה ותשלחו אותו אלינו עלי יד חשובנו רבנו אהרן הלוי הנזכר. ואין (אתם) זקוקים למי שיזרז אתכם לעשות מעשה טוב. והלוואי לא יביא עליכם ה' יתעלה צרה ויגן עליכם ויסתירכם בהמון רחמיו ושלומכם יגדל עד עולם.

שו"ת הרמב"ם, סימן שמ"א

נהגו... לעשות מעשה שלא ייעשה ולהוציא מה שמושכן בבתי ההקדש על מחצית דמיהם, ליתן מס הגולגולת של אחרים, עשירים, שאינם ראויים. ועמדו שני אנשים והלכו אל הממונה על מס הגולגולת, ישמרוהו האל ויחזקהו, וכתבו לו שמות האנשים, אשר עמדו והתנדבו לגבות, כדי שיוציא מהם מה שגבו,

כדי שיוציאו על מה שנתרגלו לאבד עליו ממון ההקדש למי שאינו ראוי, כדי שיזדקקו למשכנו פעם שנייה. והם (עודדו) הגוי החוכר על זה. וקרר ביניהם עניינים שונים, ואותו הקהל נצטרך לפנות נגדם בשאלה אל חכמי הגויים ואל מי להם עמו עניינים והודיעום את אופני עניינם בזה, אך ללא תועלת, בגלל מה שעשו אלו שני האנשים אצל הממונה בדבר הוצאת אותו הממון. ולקח מהם הממון, שגבו, בכפייה.

שו"ת הרמב"ם, סימן נד

שאלה ילמדנו רבנו בדבר אדם, המתעסק בבתים של הקדש משך שנים על דעת עצמו בלי זולתו ונוהג בה מה שאין ראוי לה. וכאשר ראו מקצת הקהל, שבזה עוול להקדש, ושאם ישתקו ולא ידברו בכגון זה, לא יינקה האדם בזה מאלוהים יתעלה בגלל הפסד השדה וחורבנה והריסתה, הבאים עליה, קמו לשם שמים לחלצה מיד האיש המתעסק בה ותבעו ממנו לעשות חשבון על השנים, אשר היה מתעסק בה בעת שעברה. ולא הסכים להם הדיין על זה ולא אפשר להם זאת, אלא אמר: זה האיש נאמן אצלי. יורנו הדרתו, מה החיוב בזה, ושכרו כפול.

התשובה אין ראוי למנות להתעסק בממון העניים ומה שכיוצא בזה, אלא איש מפורסם ביראת שמים ונאמנות ובקיאיות באופן ההתעסקות ואינו חייב להגיש חשבון ואם מינו אדם, שמדותיו לא נחקרו בהסכמת הקהל או בית דין, כמו שזכרתם, לא יתבעו ממנו חשבון, אלא אם נמצא בו פגם, המחייב זאת. (וכתב) משה.

שלמה דב גויטיין, "אוטוגראף של הרמב"ם ומכתב אליו מאת אחותו מרים", בתוך: תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 188

הריני שולח לו ארבעים דרהם עם מוסר כתב זה. תשלם (הדרתו) מה שאנו חייבים על חשבון השלכת העפר וייקח נא לעצמו על חשבון ימי הבניין שקדמו שני דרהמים לכל יום. וזולת זאת: את הפרה אל תשכרו עוד. יספיק לכם כוס אחת בוקר ובערב כשתתמידו בכך, והיא מרווה ואל יסור בשום פנים מעצת החאג' עלי אלשרוי בכל מה שהוא מציע, ואל יכנס למקום חוכר זולתו, ואין פעולה אחרת שיש לעשותה בגן, עד שנערוך עם החוכר הסכם אחר וגם עד שאטפל בו באופן אישי. אם כבודו רוצה להיכנס אחר השבת, היכנס.

רמב"ם, מורה נבוכים ב (מהד' שוורץ, ידיעות ספרים, תשס"ג), חלק ג, פרק ל"ט

המצוות שבקבוצה הרביעית הן הכלולות בספר זרעים שבחיבורנו... כאשר תתבונן במצוות אלה כולן אחת אחת, תמצא שתועלתן גלויה - (כי הן מעוררות) לרחם על החלשים והמסכנים, לחזק את העניים בדרכים שונות... זה מחייב להתכנס במקום אחד כדי שהאחוה והאהבה בין האנשים תתחזקנה מאוד.

רמב"ם, מורה נבוכים ב (מהד' שוורץ, ידיעות ספרים, תשס"ג), חלק ג, פרק נ"ד

אמר ירמיה באלו השלמיות הארבע "כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגיבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו; כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי"... כי אילו היתה זאת כונתו היה אומר 'כי אם בזאת יתהלל המתהלל - השכל וידוע אותי' והיה פוסק דבריו או היה אומר 'השכל וידוע אותי - כי אני אחד' או היה אומר 'כי אין לי תמונה' או 'כי אין כמוני' ומה שדומה לזה; אבל אמר שאין להתהלל רק בהשגתי ובידיעת דרכי ותארי - רצוני לומר פעולותיו - כמו שבארנו באמרו "הודיעני נא את דרכיך וגו'". ובאר לנו בזה ה'פסוק' שהפעולות ההם שראוי שידעו ויעשה כהם הם - 'חסד ומשפט וצדקה': והוסיף ענין אחר צריך מאד והוא - אמרו 'בארץ'... והוא אמרו "כי אני יי עושה חסד משפט וצדקה בארץ". ואחר כן השלים הענין ואמר "כי באלה חפצתי - נאום ה'" - רצונו לומר שכונתי - שיצא מכם 'חסד וצדקה ומשפט בארץ'... הכונה אשר זכרה בזה ה'פסוק' היא באורו ששלמות האדם אשר בו יתהלל באמת הוא - להגיע אל השגת האלוה כפי היכולת ולדעת השגחתו בברואיו בהמציאו אותם והנהיגו אותם איך היא וללכת אחרי ההשגה ההיא בדרכים שיתכוון בהם תמיד לעשות 'חסד צדקה ומשפט' - להדמות בפעולות האלוה - כמו שבארנו פעמים בזה המאמר.

זהו מה שראיתי לשומו בזה המאמר ממה שאחשוב שהוא מועיל מאד לכיוצא בך. ואני מקוה עליך שאם ההסתכלות הטוב תשיג כל הענינים שכללתי בו בעזרת האלוה ית': והוא יזכנו ו'כל ישראל חברים' למה שיעד לנו. "אז תפקחנה עיני עורים ואזני חרשים תפתחנה". "העם ההולכים בחושך ראו אור גדול יושבי בארץ צלמות - אור נגה עליהם" אמן.

יונה בן-ששון, הגות יהודית במבחן הדורות (משרד החינוך, תשנ"ד), עמ' 283

הקשר בין מדות ומעשים מפורש הרבה בפרק הנדון בזה; קנינן של מדות טובות אלו נרכש בדרך הרגל של עשייה נדיבה ועזרה לזולת. מטעם זה מגלה המורה פן חינוכי במעשי ה'צדקות': יש מעשים של 'צדקות' שתכליתם - לא התועלת המידית שבטובה לזולת, אלא המשקל החנוכי מוסרי לגבי העושה.

שיעור 4: פולמוסים

מרדכי עקיבא פרידמן, תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם, בתוך: ציון כרך פ"א, חוברת ג (תשע"ו), עמ' 345-348

ואשר לבני השישי, לא נפגשו בשנית בפקיה (בחכם הדת), ולא התייצבו בפני הסלטאן עד שביום החמישי הראשון בחודש רמצאן, כשהפקיה הסתגר לעבודת האל, הגישו עצומה לסלטאן, והנה היא נמסרה ל'ראש' ויש מאנשי ה'ראש' שאומרים שמסר אותה לו אלמלך אלעאדל כמו ידו ויש אומרים שאלשרף יעקוב מסרה לו. והאמת היא שאחד המשרתים מצאה ומסרה לו. אז כתב ה'ראש' זיכרון דברים בכתב ערבי לאמור:

הריני מצהיר, אני פלוני בן אלמוני, שהתנדבתי בעבודת האל ובהוספת כריעות והשתחויות ותפילה של רשות בביתי ביני לבין עצמי. לא חייבתי שום אדם לעשותן. ולא כפיתי עליהם שום שינוי בבתי הכנסת שלהם.

והוא זימן אליו את היהודים על ידי הפרנסים ובעצמו ועל ידי נערו ועל ידי חמיו ואמר לכל אחד מהם: 'האם חייבתי אותך לקבל את התפילה (מנהג התפילה) שלי או כפיתי עליך שום שינוי בבית הכנסת שלך?'. והוא (הנשאל) אמר: 'לא'. והוא (ה'ראש') החתים בזה את הקהילה, קרוב למאתיים איש. ומכללם אבו אלפרג' חמיך ויש אומרים מ'פצל' גם כן, בנך. והופצה שמועה שה'ראש' הודיע לקבוצה מן הזקנים שלו על התלונה ועל ה'מסרות' שיש בה. הם יעצו לו להכריז עליה בשבת בבית הכנסת ולקראה באוזני הציבור ולהחרים בשם את מי שהגישו אותה. הציבור בא בהמוניו אל בית הכנסת בשבת כדי לראות מה יקרה. ולא קרה כלום.

אלא שה'ראש' הכריז שביום שני יוחרם בשם, בפסטאט ובקהיר, מי שנדב דבר לבית הכנסת של דמוה ולא בא לבית הדין להודיע על כך. והייתה כוונתו בזה לתפוס אותם מצד ההלכה ולגלות בפני הציבור את קלקלתם ומיעוט יראת השמים שלהם ולגזור עליהם חרם בצורה זו, לא מפני שהגישו תלונה לסלטאן. ומגדולי התומכים בו (ב'ראש') בדבר זה היה אלמ'כין בן מ'רדוך. ושבת לאל היודע מה יהיה.

ואשר לזיכרון הדברים שכתב ה'ראש', הנה עבדך נפגש (נפגשתי) עם ר' חננאל ועם אל'כ'י בן ר' נסים ואמרתי להם שכתבת זיכרון הדברים מעידה על חולשה ועל עליבות ושכל מי שאישר אותו בכתב ראוי שיגולח זקנו, כי הם העידו עדות שקר. והבאתי להם ראייה והוכחה שהוא שינה והחליף דברים בבתי הכנסת שלנו וחייב אותנו (לקבל את השינויים בתפילה). דברי עבדך (דבריי) אלה נמסרו ל'ראש', והמצב תלוי ועומד עד שנראה מה יקרה.

נכתב ביום ראשון חמישה בחודש תמוז ייהפך לשמחה ושלוש.

איגרת הרמב"ם לתלמיד יוסף בן יהודה, עמ' שיא-שיג (מהד' שילת)

ואמנם אשר זכרת מן ההליכה לבגדאד – הנה הרשיתיך שתפתח מדרש ותלמד ותורה הלכה, עם השקידה על ידיעת החיבור. אבל חוששני לך שיארעו לך קטטות עמהם תמיד, ולא תושג תכלית זול הקטטות. ועוד שאם תצטרך ללמד – יבטל מסחרך; ולקחת מהם – לא איעצך. אלא זוו אחד מחייטות או נגרות או אריגה על דרך ההשתכרות אהוב אצלי מרשות ראש הגלות. ואם תתעסק עמהם – תישפל, ואם תקח מהם – תתבזה. ועצתי היא שתעשה יגיעך מן המסחר ולמוד הרפואה, עם העסק בתלמוד תורה באמת... ואמנם שאר החכמות לא אמצא עת לעין בדבר מהן. והריני נזק הרבה מאד מצד זה. והגיעני בעת הזאת כל מה שחברו אבן רשד בספרי אריסטו, חוץ מספר החוש והמוחש, וראיתי שביאורו יפה, ולא מצאתי עד עתה פנאי לעין בכל ספריו.

רמב"ם, הלכות מלכים, פרק יא הלכה ג

ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בדברים אלו, אין הדבר כך, שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות, כיון שנהרג נודע להם שאינו, ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת, ועיקר הדברים ככה הן, שהתורה הזאת חוקיה ומשפטיה לעולם ולעולמי עולמים, ואין מוסיפין עליהן ולא גורעין מהן. (השגת הראב"ד: אל יעלה על דעתך וכו', א"א והלא בן כוזיבא היה אומר אנא הוא מלכא משיחא ושלחו חכמים לבדקו אי מורח ודאין או לא וכיון דלא עביד הכי קטלוהו).

השגת הראב"ד על הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה. לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה השגת הראב"ד ויודע ממנו וכו'. א"א סבר לתקן ולא תיקן כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו כי הם הביאו ראייה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומרם והיה לו בזה תועלת גדולה כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראיתו ממקום אחד ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו. ועתה לא אדע למה אחזור מקבלתי ומראיתי בשביל חבורו של זה המחבר. אם החולק עלי גדול ממני הרי טוב ואם אני גדול ממנו למה אבטל דעתי מפני דעתו. ועוד כי יש דברים שהגאונים חולקים זה על זה וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו ולמה אסמוך אני על ברירתו והיא לא נראית בעיני ולא אדע החולק עמו אם הוא ראוי לחלוק אם לא. אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה: + ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

שלמה דב גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח (מכון בן צבי, 1983), עמ'

126-127

העידו עלי בית ישראל שאני כופר באותו איש (הנגיד, ר' אברהם בן רמב"ם) ובכל מה שהוא אומר, כלומר אדונינו הנגיד... אותו איש ביטל כל דברי התלמוד ודברי החכמים ושינה אותם ואינו מודה בהם כלל... בשעה שהוא נושא דרשה, אינו אומר לא "תנן התם" ולא "תנו רבנן"

אברהם בן רמב"ם, מלחמות השם (מוסד הרב קוק, תשי"ג), עמ' נג

וכשהגיעו חכמי צרפת ז"ל אל הארץ הזאת רבנו יוסף הרב הגדול ז"ל ושאר אחיו אשר נקבו בשמות ז"ל, ור' אברהם הרב הזקן, אביו של ר' גרשום, ור' יוסף ור' דוד הזקן הרב הנכבד, וחכמים אחרים ז"ל, ראינו (שהיו) חכמים גדולים בעלי חכמה ובינה ויראה וסברא, שמחנו בהם ושמחו בנו ועשינו בכבודם כפי חובתינו.

אברהם בן רמב"ם, מלחמות השם (מוסד הרב קוק, תשי"ג), עמ' סג

אם יין המשומר בענביו וכיוצא בו מעניין אכילה ושתיה שאמרו רז"ל הנה על העולם הבא, אי אפשר שיהיו הדברים על פשוטן אלא על כרחך הם משל. והנה נפרש לו ולכיוצא בו מדרך המשא והמתן הקושיא והפירוק של תלמוד שהם רגילים בו ויודעין אותו, לא מדרך שקול הדעת במאזני דקדוק בינה ועקרים שאינן רגילים בהם.

בתוך: ח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן א (מוסד הרב קוק, תשכ"ד) עמ' שלו-שנא

טרם אענה אני שוגג, עוד אדבר ולבי מפני היראה מתמוגג. ינתקו מורשי המחשבה וארשת השפתים, והקולמוס והמגילה ינועו בין הידים... ועל הדרך הזה ועל הענין אשאל מפני כבודכם, אזין עד תבונתכם, אחרי הדברים והאמת, בראותי עצתכם הטהורה נסכמת, עדתכם הקדושה חותמת, כל ארץ צרפת רבנים ושרים, פנות שבטים, כלם הסכימו לנדות ולהחרים, כל איש אשר ידו ירים, להגות בספר מורה נבוכים וספר מדע, קרנו יגדע, עד אשר יגנוזו גניזה עולמית...

ולא נתתם כבוד להרב הגדול, אשר בנה בתלמוד מגדול, מגדול עוז לשם ה', ומקדש להמוני, המון עם הארצות, העולים בפרצות. ובית תלמודנו השמם, שממות עולם יקומם. בכל גלות החל הזה בספרד ובארץ המערב, ואל המזרח ואל הצבי היה מושיע ורב. כמה נדחי אמונה קבץ, כמה בתי מדרשות רבץ, לכמה רעבי תושיה לחמו נתן מימיו נאמנים, וכמה אפיקרוסים ומגלי כנגד תלמודנו פנים השיב בדבריו הנבונים. ואם אתם בחיק אמונה אמונים, שתולים בחצרות הקבלה דשנים ורעננים, הלא תשימו לב

ליושבי הקצוות, כי השיב לבצרון אסירי התקוות, ומוכרחי התאוות, השביעם באמונתינו ובקבלתינו נפשותם רוות, תחת אשר מלאו כריסם מהבלי היונים והאכילו בטנם הוות, ועלינו בפיהם היה חוטר גאווה, ילעיגו בשפה לנפשות הבוטחות ונשמות המקוות...

וקהלות האלה בשמעם את דברי האלה היוצאת הלא יפרקו עול המורא, ויגלו פנים בתורה, להתריס כנגד רבני צרפת ידברו, ואיש את רעהו יעזורו, לחזק מתנים ולאמץ כח על דברי הרב הגדול, וללומדי ספריו יקראו חזק, והברק כמראה הבזק, לחזק ידים ולהוסיף ישיבה עוד, ואמץ מאוד. ותעשה התורה כשתי תורות, וכל ישראל שתי חברות.

...יעמדו נא שרינו, וכל הקהל אשר בעירנו, ונמלך תחילה, ביסוד המעלה, בנן של קדושים, הארו האדיר אשר בין עבותים צמרתו, זרע קדש מצבתו, הרב רבי אברהם בנו של רבינו ז"ל, ותהיה הסכמת כולכם עמו הסכמה אחת, והעובר מקול פחדכם יחת, הנס לכם מן הפח ילכד בפחת, בזה תאירו בנתיב השלום כצהרים, ולזה יטו הקהילות אזנים וסרה קנאת אפרים.

אברהם ליכטענבערג, קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו (ליפסיה תרי"ט), דף כא ע"ב - כב ע"א

וגזרנו ונדינו והחרמנו בשם (ובנידוי ובקללה ובשמתא) כל איש ואשה קטן וגדול שידבר תועה על הגאון רבינו משה ז"ל או על ספרו מורה הנבוכים... או שימנע את קריאתו או שיצוה לגונזו בין בפיו בין בכתב, או כל מי שיש בידו כתב או העתקה או הסכמה או אגרת חתומה בשמות האנשים או בלתי חתומה... יתחייב להוציאם מרשותו ומיכלתו וימסרם הם והעתקותיהם ביד הנגיד רבינו דוד ש"ץ בן הנגיד רבינו אברהם ז"ל או ביד אחד מבני הנגיד תחתיו... ליד הנגיד או ביד אחד מבניו ש"ץ או למסרם לעשרה מחשובי העיר המחזיקים בתורה ובדברי הגאון רבינו משה ז"ל... הנה אנחנו מרשים לכל אדם לעשות כל יכולתו להוציאם מתחת רשותם אפילו בכח ערכאות של אומות העולם... זאת גזרתי וחתימת ידי אני ישי בן חזקיהו בן ישי הנשיא... בחדש תמוז המ"ו ליצירה

אברהם ליכטענבערג, קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו (ליפסיה תרי"ט), דף כב ע"א

גם אנחנו הקהל הדרים בצפת בגלילא עילאה... נערנו חצנינו תחלה ועמדנו על קבר הגאון ז"ל עם מקצת מחכמי עכו וקרינו ההסכמה והחרמנו ונדינו על כל מי שיראה דברינו והסכמת נשיאנו ולא ישוב בכל מאודו וישליך מה שבידו... אל יד הנגיד רבינו דוד ראש הישיבה של גאון ז"ל או ליד חמודי הנגידים או ליד מי שמנה תחתיו.

שיעור 5: הספרייה

רמב"ם, כתבים רפואיים כרך ב (מוסד הרב קוק, תשנ"ב), עמ' xxiii-xxii

נשלם ספר הפרקים שנבחרו ע"י רבנו משה בן עובד אללה הישראלי הקרטובי על הרפואה העתקתי את החיבור הזה מתוך ספר מעצם כתב ידו של אבו-ל-מעני (מעלי) יוסף בן עבדאללה והוא בן אחותו של המחבר הנ"ל ומצאתי כתוב שם: "העתקתי את המאמר כ"ה אחרי פטירתו של אדוני הרב דודי מצד אמי ובטרם הספיק לסדרם כשם שעשה זאת בשאר המאמרים הקודמים כי הוא נהג לכתוב במו ידו ואח"כ העתקתי אני את דבריו באותיות ברורות וקראתי את הנעתק לפניו העתק המאמרים אלה הושלם בשנת תר"ב (להג'רה, 1205) ולה' שבחה והודיה".

מרדכי עקיבא פרידמן, "משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם", ציון, סט (תשס"ד), עמ' 295-297

זה החבור היה לתלמיד מבין הרבה עוסק בתורה לשמה ביום ובלילה שמו מ' אלעזר ז"ל ולת' בר פרחיה ס"ט והיה ותיק ביותר ומדקדק במעשיו ובחכמתו ומת בקוצר שנים בעון הדור ירצה אלהי פעלו ויתן חלקו עם יודעיו וצוה זה התלמיד ינוח ויעמוד לגורלו שיהיה זה החבור כולו מונח תחת יד בית דין לעולם לא ימכר ולא יגאל ולא יזכה בו אדם אחד לעולם אלא יהיה מוכן ועומד לכל התלמידים להגיה ספריהם ממנו לא לקרות בו תמיד ולא לכתוב ממנו אלא כל הרוצה להגיה ספרו ישאל ספר שירצה (כרך מספרי משנה תורה) מבית דין ויתן משכון כנגד דמיו בבית דין עד שיגיה ספרו ויחזירו. ומצוה לקיים דבריו ואיש אל יהי משנה צואה זו וכתב משה (כתב ההקדשה של העתקת משנה תורה שנעשתה בידי יפת בן שלמה הלוי הסופר).

צוואת אבי המתרגמים יהודה אבן תיבון לבנו, גדול המתרגמים, שמואל, והם בני דורו של הרמב"ם, בתוך: ישראל אברהמס, צוואות גדולי ישראל א (החברה היהודית להוצאת ספרים, תש"ח), עמ' 57-58, 80-82

1. כבדתך בהרבות לך ספרים. ולא הצרכתך לשאול ספר מאדם כאשר אתה רואה רוב התלמידים ישוטטו לבקש ספר ולא ימצאו. ואתה שבח לאל! משאיל ואינך שואל. וברוב הספרים יש לך שניים ושלישים.

2. ויותר עשיתי לך ספרים מכל החכמות. הייתי מקוה שתמצא ידך כקן לכולם. וסדר הכל סדר נאה כדי שלא תיגע לחפש ספר כשאתה צריך אליו. ושתדע מקומו מן הארמרים והתיבות. ואם היית כותב ספרי כל בית מן הארמרים באגרת, ותשימנה בבית ההוא, כדי שאם תחפש ספר תראה באגרת באי זה בית הוא, קודם שתבלבל הספרים, הייתה זריזות נאה! וכן תעשה בתיבות.

3. וכן עיין במזכרת ספריך תמיד כדי שתזכור מה שיש אתך מן הספרים.
4. ופקוד ספריך העבריים בכל ראש חודש. והעבריים פעם בשני חדשים. והכרכים הקשורים פעם בשלושה חדשים... ועיין בעלים אשר בכרכים ובאגורות ושמרם! ואל תבו להם. כי יש בהם חמודות גדולות ממה שקבצתי וכתבתי. ואל תאבד כתב ולא אגרת מכל מה שהנחתי. וכסה הארמרים בתביט כסוי יפה. ושמור אותם מן המים מלמעלה ומן העכברים ומכל נזק כי הם אוצרך הטוב.
5. ואל תמנע מלהשאל ספריך למי שאין בידו יכולת לקנות ספר. ובלבד שהוא מובטח שיחזירם לך. וכבר ידעת מה שאמרו רבותינו בכתובות בפסוק 'הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד'. ואל תמנע טוב מבעליו ושמור ספריך שמירה רבה. וכאשר תשאל לאדם ספר כתבהו במזכרת קודם שיצא מן הבית. וכאשר ישיבהו העבר עליו קולמוס. ובכל הפסח וסוכות השב לביתך כל מה שהשאלת מן הספרים לחוץ.

איגרת הרמב"ם לשמואל אבן תבון, איגרות הרמב"ם (שילת, 1986), עמ' תקנב

והזהר שלא תעיין בספרי ארסט"ו אלא בפירושיהם פי' אלכסנדר או פירוש תמסטיו"ס או באור אב"ן רש"ד אמנם הספרים אשר זכרת לי שהם אצלך ועמך מהם ספר התפוח וספר בית הזהב כלם הזיות ורוחות והבלים ואלה השני ספרים הם מכלל הספרים המיוחסים לארסט"ו ואינם לו וספר חכמה אלהית שחבר אלרא"זי הוא לו אבל אין בו תועלת לפי שאלרא"זי היה רופא בלבד וכמו כן ספר הגבולים וספר היסודות שחבר יצחק הישראלי גם הם כלם הזיות ורוחות והבלים כי יצחק הישראלי גם הוא היה רופא בלבד ואמנם ספר העולם הקטן שחבר רבי יוסף הצדיק לא ראיתיו אבל אני ידעתי את האיש ואת שיחו והכרתי ערך מעלתו ומעלת ספרו כי בלי ספק הנהיג בו מנהג בעלי התארים ובכלל אומר לך לא תתעסק בספרי ממלאכת ההגיון אלא במה שחבר החכם אבונצ"ר אלפרא"בי לבדו כי כל מה שחבר בכלל ובפרט ספר ההתחלות הנמצאות שלו הכל סלת נקיה ויתכן שיבין וישכיל האדם מדבריו לפי שהוא היה מופלג בחכמה וכמו כן אבובכ"ר בן אלצ"איג חכם פילוסוף גדול ודבריו וחבוריו כלם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת וספרי ארסט"ו הם הם השרשים והעקרים לכל אלו החבורים של חכמות ולא יובנו כמו שזכרנו אלא בפירושיהם פירוש אלכסנדר או תאמס"טיוס או ביאור אבן רש"ד ואמנם זולתי חבורי אלה הנזכרים כמו ספרי בנדק"לוס והפרי פיתאגור"ס וספרי הרמ"ס וספרי פורפידיוס כל אלה הם פילוספיא קדומה אין ראוי לאבד הזמן ולהעבירו בהם ודברו אפלטון רבו של ארסט"ו בספריו וחבוריו הם עמוקות ומשלים והם עוד מה שיספיק לו לאדם משכיל זולתם לפי שספרי ארסט"ו תלמידו הם שיספיקו על כל מה שחבר לפנייהם ודעתו ר"ל דעת ארסט"ו הוא תכלית דעת האדם מלבד מי שנשפע עליהם השפע האלהי עד שישגו אל מעלת הנבואה אשר אין מעלה למעלה ממנה וספרי עלי אב"ן סינא אף על פי שיש בהם דיוק טוב ועיון דק אינם כספרי אבונצ"ר אלפראבי אבל ספריו מועילים והוא גם כן איש ממה שראוי לך להתעסק בדבריו ולהתבונן בחבוריו... הנה היישרתיך והורתיך למה שתעיין

בו ולמה שתטריד שכל נפשך היקרה ושלומך ידידי בני ותלמידי ירבה ויגדל וישע יקרב לעם עני ודל וכתב משה ב"ר מיימון הספרדי ז"ל ביום שמיני לתשרי אתקי"א לשטרות (1200) ושלום.

כתב יד RNL [=Firkovitch II] Evr.-Ar. 1:127, fol. 1a; בתוך: נחמיה אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים (מכון בן צבי, 2006), עמ' 328-329

- 1 קטלוג הספרים [] מכלל מה שהיה []
- 2 [] תלמוד [] בבלי: הלכות נשים לרבנו יצחק; מדרש השכם;
- 3 [] מכילתא [] הלכות מקוצרות;
- 4 [] מדרש תהלים; ומתוך הלכות גדולות עותק נוסף של נשים ונזיקים;
- 5 [] גמרא [] כלומר ברכות ושבת ועירבין ופסחים לר' יצחק;
- 6 לקוטים מתוך [דרושת] על ניר; [] יהושע ושופטים []
- 7 פירוש [] לרבינו האי; שבועות [] וספר השבועות לר' האי;
- 8 <בבא> קמא הלכות הרב; מגלה מ<בבא> מצעא; הלכות [] ; ספר הירושות;
- 9 ספר העדויות והשטרות; ספר החליצה והגט מתוך ספר [] ;
- 10 [] ספר על שאלות ופסקי דינים, מגילת ניר []
- 11 [] בכתב ידו של שלמה הסוכן, מגילה []
- 12 [] זולתם ובהם; לקח טוב, בראשית, אלה שמות [] פירושים
- 13 [] פירוש <בבא> בתרא; שני עותקים מתוך מילות הלכות גדולות. ודיון [] על נימוסים.
- 14 [] וסידור לתשעה באב [] .
- 15 [] הקידושים לרב שמואל

ברכת אברהם, סימן ת, לא, מד

והספרים שלכם לא הוגהו יפה;

תקנו הספרים שלכם שכבר חזר בו ז"ל ותיקן הספר שלו בידו כך;

לא הגיהו הספרים שלכם בטוב וכמדומה לנו שקודם שתיקן אבא מארי זצ"ל הלכה זו העתיקו אותו... ומכל מקום נוסח דבריו המתוקנים בכתב ידו כך.

תשובות ראב"ם, סימן סד

וכבר באר זה רבנו זצ"ל בפרק הששי מן הלכות מלכים ומלחמותי [הם] וזהו נוסח דבריו... ומה שנמצא בספר מצות הוא טעות של היסח דעת במרוץ הכתיבה. וכבר תקנתיו עכשיו בנוסח זה... ותקן גם אתה לפי זה...

תשובות ראב"ם, כתב יד אוקספורד, קטלוג נויבאוואר 53; סימן קכד

...והחבורים אשר התחלתי בהם אחר פטירת אבא מארי זצ"ל דקדוק פירוש התלמוד וספר הביאור לעקרי החבור עדיין לא מצאתי פנאי להשלימם, אבל חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חברתיו, ועל יסודי היראה והאהבה בניתיו, ומספיק לעובדי השם קראתיו, עזרני ה' והשלמתי חבורו ודקדקתי והעתקתי רובו ונעתק לארצות רחוקות מקצתו. ופירוש התורה ששמעת שמועתו, אמת כי התחלתי בו, ואלו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים הייתי משלימו בשנה אחת או שתיים אבל לא אוכל לכתוב בו אלא בשעות קטנות בין ימים רחוקים, שעדיין לא השלמתי דקדוק החבור הראשון השארתי רובו שלם ונגמר, ומעוטו הנשאר בקרוב בעזרת שמים יגמר. ומפני זה לא פירשתי מפירוש התורה שפירשתי אלא קרוב מחצי ספר בראשית, אבל אני עוסק וכשאשלים דקדוק החבור ששלם רובו אשתדל בכל כחי להשלים פירוש התורה... אם יסייעוני מן השמים והמלאכה מרובה והיום והפועלים כדברי ר' טרפון, ורבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום, ואילו היה פירוש הפרשיות שפרשתי מועתק ומדוקדק הייתי משגר אותו אבל הוא עדיין צריך חזרה עליו ודקדוק לעניניו והעתקה לכתביבתו לא יהיה זה עד שאשלים פירוש ספר אחד מה' ספרי תורה ואולי לא יתאחר זה בעזרת איום ונורא ואשגר אליך... אתקמ"ג 1232) ישע יקרב.

יהושע בן אברהם השני (1310-1355)

"אלמסאיל" בני עדן: הנוסח אשר אצלכם אינו נכון, אבל הנכון... ולכן תקנו הנוסח לפי זה, שהרי כל העתקה שאנו מעתיקים אותה אמנם היא מנוסחת המקור אשר בכתב יד המחבר ז'ק'ל' אין בנוסחת (נסכ'ה אלאצל) המקור 'אפילו'... אבל הלשון כך... ויש למחוק 'אפילו' מן הנוסחים שבידכם.

ר' שלמה עדני, מלאכת שלמה, כלים פרק ב משנה ה; פרק כג משנה ד; נגעים, פרק ו משנה א

ואין הגהה עליו אפילו בספר מוגה שבא לידי, מוגה מספר כתיבת יד שבצובא בחתימת ידי הרמב"ם ז"ל עצמו בסוף הספר; מוגה מספר מדויק מכתבת יד הרמב"ם ז"ל בעצמו בחתימת שמו בסופו; ואפילו בספר מוגה מספר שכתובה חתימת ידו של הרמב"ם בסופו.

שאלות ותשובות המבי"ט, ונציה שפ"ט, ח"א סימן נ (א)

כי בדקתי הספרים ישנים של הרב יש מהם מאתים וחמש שנים וגם מהספ' שבצובה של כתיבת יד הרב ולא נמצא בו שום הג"ה לא בשמיטה ולא בקדוש החדש אלא כלם כנוסחת הספרי' שלנו.

שו"ת הרדב"ז, ליוורנו תי"ב, ח"ד, סימן רכה (דפוס וורשא, תרמ"ב)

אני בדקתי בכל הספרים הישנים הנמצאים פה מצרים דאתריה דמר הוא ובספר אחד מוגה שאומרים שהוגה מספר שהגיה הוא בעצמו ז"ל (הרמב"ם) שהוא בחלב עד היום הזה. ובדקתי בספרים המדויקים בספר שהוגה מספרו של הרב ז"ל שהיה בחלב וכך כתוב בו בהלכות ממרים מפי השמועה למדו...

יצחק שילת, רמב"ם מדויק א, ספר המדע (שילת, תשס"ד), עמ' טז

בהיות שמצאתי אני אברהם נ' ראובן ביד החכם השלם כה"ר נסים ביבאש יצ"ו ספר רבינו משה מוגה, שהגיה אותו החכם הנזכר מהספר שנמצא היום במדינת חלב מכתבת יד רבינו משה עצמו, כפי מה שהוא מקובל לאנשי הארץ ההיא.

ספר יסוד משנה תורה לרבנו יהודה ברבי משה אלבוטיני ז"ל, ספר אהבה (המכון לחקר כתבי הרמב"ם, תשס"ג), עמ' קפה

ראיתי הספר הנזכר בבית הכנסת של קהל חלב יצ"ו, הוא ספר כתוב בקלף גדול מוגה ומתוקן ביופי מכתבה אשורית, וראיתי בו הרבה חידושין, ואמרו לי ראשי הקהל יצ"ו שיש קבלה בידם שהוליכו שמה הרב ר' אברהם בן רבינו הרב ז"ל ובנו ה"ר דוד בן הרב ר' אברהם זצ"ל שהוא קבור שמה בחלב הנז', ומאז הולך הספר הנז' בידו ונשאר שמה, עם פירוש המשניות של הרב ז"ל מכתבת ידו, עם ה' או ו' ספרים מספרי היד מכתבת ידו של הרב ז"ל, שכל זה ראיתי בעיני בחלב שהם מונחים בתוך היכל אחד מההיכלות של הבית הכנסת הנז', ועל אותו הספר סמך הרב ז"ל.